

УДК 782(477)

М. М. МІЩЕНКО**КУЛЬТУРНІ ГЕРОЇ НТУ «ХПІ»: МАРК РЕЙЗЕН**

Дана стаття стосовно життя і творчості відомого оперного співака Марка Осиповича Рейзена є складовою проекту, що проводить кафедра етики, естетики та історії культури Харківського політехнічного інституту під назвою «Культурні герої НТУ «ХПІ». Метою цього проекту є вивчення внеску студентів та викладачів ХПІ в культурне життя епохи. Харківський Політех має ряд своїх видатних людей – «культурних героїв» – в архітектурі, літературі, музиці, театральному мистецтві. Прикладом досягнення значної творчої висоти є Марк Рейзен, чий талант виявився в Політехнічному інституті, розкрився в Харківській консерваторії і підкорив світ.

Ключові слова: оперне мистецтво, академічний вокал, акторська майстерність, сценічний образ, психологія творчості.

Вступ. Марк Рейзен є гордістю та славою радянського оперного мистецтва. Його життя – це ряд історичних подій, серед яких перша світова, лютнева та жовтнева революції, становлення Радянського Союзу та його занепад. Його творчість – це яскрава сторінка радянської музики та театру, а голос – свого роду «звукова емблема» держави, адже програма загальносоюзного радіомовлення багато років відкривалася «Песней о Родине» в його виконанні. Марк Рейзен є також гордістю Харківського Політеху, в стінах якого розпочалося його захоплення оперою.

Метою дослідження є розвідка стосовно творчого шляху Марка Рейзена у зв'язку з його першою Alma Mater – Харківським технологічним інститутом та м. Харковом взагалі.

Матеріали та результати дослідження. Автобіографічна книга Рейзена «Жизнь и сцена» – це спогади життя, які він починає відомостями про народження в селі Зайцеве Катеринославської губернії в 1895 р. (сьогодні частина Дніпропетровської, Луганської та Маріупольської областей України); це перші спогади в дитинстві про пісні, що співали батьки («Трудно сказать, когда полюбил я песни, когда начал петь. Песня, музыка всегда были в моей жизни, всегда звучали под крышей нашего дома...») [6, с. 94]; перші роки навчання в гімназії; перше знайомство восьмирічного хлопця з театром і відчуття захоплення ним, що супроводжували протягом всього життя – настільки яскравими та хвилюючими вони були. 1912 року Рейзен опиняється в Луганську, а після першої світової (в якій він приймав участь і був поранений) в 1917 році – в Харкові. Саме тут і розпочинається його музикальне життя.

Харків є початком професійної музикальної діяльності Марка Рейзена. Але, розпочалося все не з консерваторії, а з Харківського технологічного інституту, куди Рейзен вступив влітку 1917 року. Із спогадів Рейзена: «За два года, проведенные в армии, у меня не пропала охота учиться, а наоборот, еще более укрепилось желание продолжить образование и непременно – в институте. Поэтому после госпиталя я сразу же направился в Технологический институт...» [6, с. 26]. Про друзів та атмосферу того часу Рейзен писав: «Мы ...дружно помогали друг другу, вместе готовились к экзаменам, волновались друг за друга и, наконец, так же дружно отдыхали после испытаний здесь же в институтском саду, разместившись на траве... Вместо сырых окопов – яркая

зелень августовского сада, ласковое солнце, вместо винтовки – книга и вокруг такие же жаждущие счастья молодые люди» [там же]. Друзі зіграли в його житті не останню роль. Саме тоді, під час відпочинку, почувши голос Рейзена, вони порадили йти не в інженери, а в консерваторію. Рейзен спочатку не сприймав ці поради всерйоз: «Мне казалась смешной сама мысль о карьере певца. Слишком уж сильно было в те годы убеждение, что пение – это не профессия для мужчины. Вот инженер – другое дело» [6, с. 26]. Талант взяв своє. Особливо сподобавшись під час прослуховувань одному з видатних професорів консерваторії італійцю Федерико Бугамеллі, Рейзен вступає до консерваторії та навіть отримує стипендію для навчання. Так друзі технологічного інституту «вирішили» майбутнє Рейзена – саме один з товаришів вніс його ім'я в список тих, хто прийшов до консерваторії на прослуховування.

В класі Федеріко Бугамеллі Рейзен провчився лише рік, та саме завдяки Бугамеллі голос Рейзена набрав тембральності, м'якості, гнучкості. Тривалий час Рейзену вдавалося поєднувати навчання в Технологічному інституті з навчанням в консерваторії. Та довелося залишити консерваторію через брак часу та фінансових проблем.

Пропрацювавши певний час креслярем, Рейзен нарешті остаточно обирає напрямок свого майбутнього – спів. Він залишає Технологічний інститут, зовсім трохи не дотягнувши до отримання диплому: «искусство возьмет верх» – напише Рейзен пізніше про цей період свого життя [6, с. 44].

Становлення Рейзена як співака, відомого пізніше не лише на Батьківщині, а й далеко за її межами, сталося саме в Харкові і в Харківському оперному театрі. 25 січня 1921 р. відбувся його перший виступ на професійній сцені Харківського театру (на вул. Римарській), в ролі Пімена в опері «Борис Годунов». «Работал я с огромным воодушевлением и полной отдачей. Во многом мне помогала та высокопрофессиональная среда, которая была в те годы в Харьковском театре» [6, с. 46]. Книга-спогади Рейзена «Жизнь и сцена» – це не лише його автобіографія, а й джерело для вивчення харківської театральної сцени початку ХХ сторіччя, якій Рейзен завдячує своєму становленню, аналіз багатьох опер, ролей, образів.

На сцені Харківської опери Рейзен провів три роки, потім, отримавши запрошення з Маріїнського театру, їде 1925 року в Ленінград, маючи вже власний концертний репертуар. Також він багато гастролює –

© М. М. Міщенко, 2016

по всій країні, за кордоном – в Парижі, Лондоні, Румунії, Угорщині, Берліні, Англії, Болгарії, Чехословаччині. На початку 1931 року Рейзен переїздить до Москви і працює в Великому Театрі.

Марк Рейзен – приклад не лише творчого довголіття (1975 р. – вийшла грампластинка з одинадцятьма романсами Чайковського у виконанні Рейзена, в 1979 – запис творів Шуберта, Шумана, Рахманінова, Мусоргського, а в 1982 «Русские и украинские народные песни и романсы»). Його останній ювілейний вечір транслювався з залу опери по ТБ, і тоді Рейзену було вже 90 років), а й великої працездатності та самовдосконалення. Про серйозність його підходу до роботи дійзнаємося з його спогадів: *«В создании же целостного образа оперного персонажа все оказалось гораздо сложнее. Теперь я понял, как важно в пении найти правильную интонацию в слове и не просто интонацию, а ту, которая характерна для данного героя в данной ситуации, и искать соответствующие краски в своем голосе...Работая над звуковой стороной, я в то же время искал надлежащую окраску каждой фразы, искал упорно, часами, днями, месяцами...»* [6]. Рейзен мав дуже важливу якість для артиста – завжди хвилювався перед кожним виступом, тривалий час налаштовувався на потрібні емоції, робоча атмосфера завжди була присутня у нього – незалежно від того, чи це був невеличкий камерний виступ, чи в театрі перед тисячами людей. Про його відповідальність стосовно роботи згадують і друзі: *«Рейзену во многом помогла природа, одарив его замечательной внешностью – высоким ростом, позволяющим ему доминировать над всеми партнерами, великолепной фигурой, пластичностью движений, правильными чертами лица, легко поддающимися гриму. И при всем этом – главное: редкой красоты и мощи бас широкого диапазона, четкая дикция, музыкальность. Все это придавало большую выразительность его пению, всему образу в целом. Конечно, кроме природных данных, артист этими качествами был обязан и своей работоспособности, глубокой преданности творческому труду. Эта черта Марка Осиповича мне открылась позже, когда я наблюдал артиста уже непосредственно в работе, будучи его партнером на сцене Большого театра на протяжении многих лет. Я был живым свидетелем подготовительной работы певца к спектаклям, его поведения на репетициях, знал его «закулисный» быт. И меня всегда поражало бережное отношение Марка Осиповича к работе, к музыке, к роли, как к подлинно священному, возвышенному...»* (зі спогадів Олексія Іванова [6, с. 218]). *«Его чудесный голос, как редкостный сплав могучего и вместе с тем мягкого звучания, был в полном подчинении у своего талантливого обладателя. Как диковинный инструмент, ровный по своему диапазону и свободно звучащий, он восхищал удивительным благородством тембра, беспредельностью верхних нот и глубоким органичным наполнением низкого регистра... При уникальной силе голоса, гибкого и пластичного, он поразительно плавно переходит в легкое, замирающее риапо»* (Наталія Шпіллер [6, с. 223]). *«Марк Осипович неустанно*

работал над голосом, стремясь достичь такого управления звуком, чтобы он отвечал любым его художественным замыслам... Внутренний мир образа, естественно, находил отражение во внешнем облике вдохновенного артиста. Его появление на сцене привлекало внимание с невого же момента. Горделивая осанка, особая пружинистость шага, зоркий взгляд, все эмоционально наполнено и предельно сосредоточено. Эмоциональное состояние всегда связано было с психологией героя, воплощаемого им в сценическом образе». [там же, с. 224].

Західна преса Рейзена порівнювала з Мікеланжелло та його творами – так впливала на глядачів монументальна фігура Рейзена, масштаб характерів та переживань. Рейзен був вродливий, високого зросту, імпульсивний, володів великим, незвично красивим і виразним голосом, чудовими акторськими даними, що дозволяли співаку виступати в різних амплуа.

В біографії Рейзена вражає величезна кількість видатних людей, з якими йому довелося зустрічатися, спілкуватися, працювати. Серед них Олександр Альтшулер (оперний співак та вчитель Рейзена), Катерина Алчевська (піаністка), Арсеній Кудрин (директор Харківської опери), Микола Боголюбов (постановник та режисер), Сергій Рахманінов (композитор), Анна Павлова (балерина), Костянтин Станіславський (режисер, педагог), Олексій Горький (письменник) та плеяда видатних оперних співаків: Юрій Кіпоренко-Даманський, Іван Козловський, Марія Литвиненко-Вольгемут, Давид Аграновський, Платон Цесевич, Григорій Пірогов, Валентина Павловська, Олена Степанова, Віра Давидова, Наталія Шпіллер. В спілкуванні Рейзен завжди був тактовним та інтелігентним, це завжди викликало повагу до нього.

Рейзен відомий слухачам не лише як оперний співак, а і як яскравий виконавець російських та українських народних пісень, пісень радянських композиторів, як от І. Дунаєвського, Б. Мокроусова. Для сольних концертів він завжди з великою відповідальністю вибирав кожний твір, опрацював слова, деталі. Часто проводили лінію наслідування від легендарного співака Федіра Шаляпіна до Марка Рейзена – через спадкоємність партій, що вони співали, та, звичайно, таланту. Зокрема, роль Івана Грозного в Ленінградському театрі раніше виконувалася Шаляпіним і за неї не рідко бралися нові виконавці, а молодий Рейзен спромігся. Та Шаляпіна він не думав копіювати. У Рейзена був свій шлях: *«Добиваясь совершенства, Рейзен шел своим путем, никогда не сбиваясь на подражание. Не только интонационно-музыкальный образ, но и грим, костюм артист выбирал сам, опираясь на исторические источники и исходя из собственной индивидуальности»* [4, с. 238].

Рейзен майстер різних образів – йому давалися і твори ліричного плану, і комічні мініатюри, і реалізм, і психологізм романсів. Серед видатних образів Рейзена: «Іван Сусанін» (грав І. Сусаніна) та «Руслан і Людмила» М. І. Глінки (ролі Руслана, Фарлафа); «Борис Годунов» (ролі Годунова, Пімена) та «Хованщина» М.П. Мусоргського (Досифей); «Євгеній Онегін»

П. І. Чайковського (роль Гремін); «Князь Ігор» О. П. Бородіна (князь Галицький); «Садко» (грав Варяжського гостя) та «Псковітянка» (Іван Грозний) М. А. Римського-Корсакова. Серед найкращих його партій з західноєвропейського репертуару є Мефістофель в «Фаусті» Шарля Гуно і Дон Базіліо в «Севільському цирюльнику» Джоаккіно Россіні. Були і спектаклі на сучасну тематику, як «За красний Петроград» А. Гладковського і Є. Прусака, де Рейзен грав робочого Молотова – це перша радянська опера на сучасний сюжет, події якої ще не встигли відійти в історію і були близькі глядачам. Важливим для Рейзена були не лише головні ролі – з серйозністю він брався і за другорядні, вважаючи, що вони допомагають і вчать працювати над образами і характерами, розширюють сценічну практику. Навіть в епізодичній ролі Рейзен намагався розкрити характер, відпрацьовуючи роль до дрібниць. Критики вражалися здатності артиста до трансформацій. 1933 року Рейзену присвоєно звання заслуженого артиста РСФСР, в 1937 – звання народного артиста СРСР.

1986 року було знято фільм про Марка Рейзена «Марк Рейзен. Один день и вся жизнь» (виробництво ТО «Екран», реж. В. Ритченков) – фільм про внесок Рейзена в скарбницю образів оперного театру. «Телевізійний фільм проясняє те, що лежить в основі творчих перемог артиста: титанічний труд – и жизнь, полная самоограничений, жесточайшего самоконтроля, отказ от так называемых «житейских радостей». Но мы прекрасно понимаем, что настоящее счастье – в постоянном труде. Поэтому можно уверенно сказать, что Рейзену дарована счастливая жизнь, ибо она – служение людям» [9]. «Умный певец» – говорим мы, подчеркивая редко встречающийся синтез – владение голосом, его выразительными возможностями, великолепную дикцию, вдумчивое отношение к слову, наконец, к содержанию и образной насыщенности исполняемого. Это и есть то высшее мастерство, которым овладевают совсем немногие. И какое счастье, что среди них – Марк Осипович Рейзен» [там же].

Марк Рейзен займався і вихованням молодих талантів – з 1954 викладав в Музикальному педагогічному інституті ім. Гнесіних, п'ять років завідував кафедрою сольного співу в Московській консерваторії (з 1965 по 1970), як член журі брав участь в багатьох міжнародних конкурсах вокалістів.

Висновки. Рейзен прожив довге життя – 97 років. Більш того, він потрапив до книги рекордів Гіннесу за досягнення: в день свого 90-річчя він виконав партію Гремін з «Євгенія Онегіна» Чайковського – одну з найбільш складних в оперному репертуарі. Ще не відомо було, щоб артист виходив на сцену в такій важкій, відповідальній партії в свій 90-річний ювілей – що сталося 4 червня 1985 року. В Харкові останній раз Рейзен був у 1991 р. на відкритті нової будівлі театру опери та балету на вул. Сумський (сьогодні ХАТОБ). Згадував харківську сцену, з якої почалася його кар'єра. «Голос без сивини» – так назвали Марка Осиповича Рейзена в пресі.

Список літератури: 1. *Большаков А.* Немеркнувший талант: [из воспоминаний об артисте] / *А. Большаков* // Советская музыка. – 1976. – № 5. – С. 61-63. 2. *Грошева Е.* Певец России / *Е. Грошева* // Музыкальная академия. – 1996. – № 1. – С. 155-161. 3. *Львов М.* Марк Осипович Рейзен / *М. Львов* // Советская музыка. – 1951. – № 5. – С. 44-46. 4. *Мавричева Е.* Марк Осипович Рейзен / *Е. Мавричева* // Мастера Большого театра. Народные артисты СССР. – Москва, 1976. – С. 232-247. 5. *Марк Осипович Рейзен.* – Москва: Искусство, 1953. – 16 с. 6. *Рейзен М. О.* Автобиографические записки. Статьи. Воспоминания / *М. О. Рейзен.* – Москва: Советский композитор, 1986. – 302 с. 7. *Рейзен М. О.* Ответственность певца: [из воспоминаний] / *М. Рейзен* // Театр. – 1976. – № 3. – С. 156. 8. *Рейзен М. О.* Страницы воспоминаний / *М. О. Рейзен* // Советская музыка. – 1965. – № 7. – С. 94-99. 9. *Светланов Е.* Голос Рейзена. / *Е. Светланов* // Лит. Газета. – 1982. – 17 февр. 10. *Фалькович О.* Марк Рейзен: рекорд, достойный Гиннеса / *О. Фалькович* // Время. – 2005. – 1 нояб. 11. *Чемоданов С.* Марк Рейзен / *С. Чемоданов* // Новый мир. – 1936. – № 6. – С. 257-263. 12. *Чепалов А.* Здесь не одно воспоминанье...: [М. О. Рейзен и Харьков] / *А. Чепалов* // Время. – 1995. – 29 июля. 13. *Чепалов А.* То, что даровано судьбой: [о пребывании М. О. Рейзена в Харькове] / *А. Чепалов* // Слобода. – 1992. – 17 дек. – С. 5.

Bibliography (transliterated): 1. *Bolshakov, A.* "Nemerknushchyy talant: (yz vospomynanyu ob artyste)." *Sovetskaya muzyka* 5 (1976): 61-63. Print. 2. *Hrosheva, E.* "Pevets Rossyy." *Muzykal'naya akademya* 1 (1996): 155-161. Print. 3. *Lvov, M.* "Mark Osypovych Reyzen." *Sovetskaya muzyka* 5 (1951): 44-46. Print. 4. *Mavrycheva, E.* "Mark Osypovych Reyzen." *Mastera Bolshoho teatra. Narodny artysty SSSR.* Moscow, 1976. 232-247. Print. 5. *Mark Osypovych Reyzen.* Moscow: Yskusstvo, 1953. Print. 6. *Reyzen, M. O.* *Aviobyohrafycheskye zapysky. Staty. Vospomynanyya.* Moscow: Sovetskyy kompozitor, 1986. Print. 7. *Reyzen, M. O.* "Otvetstvennost pevtsa: (yz vospomynanyu)." *Teatr* 3 (1976) : 156. Print. 8. *Reyzen, M. O.* "Stranytsy vospomynanyu." *Sovetskaya muzyka* 7 (1965): 94-99. Print. 9. *Svetlanov, E.* "Holos Reyzena." *Lyt. Hazeta.* 1982. 17 fevr. Print. 10. *Falkovych, O.* "Mark Reyzen: rekord, dostoyny Hynnesa" *Vremya.* 2005. 1 noyab. Print. 11. *Chemodanov, S.* "Mark Reyzen." *Novy myr* 6 (1936): 257-263. 12. *Chepalov, A.* "Zdes ne odno vospomynanie...: M. O. Reyzen y Kharkov." *Vremya.* 1995. 29 yulya. Print. 13. *Chepalov, A.* "To, chto darovano sudboy: o prebvanyy M. O. Reyzena v Kharkove." *Sloboda.* 1992. 17 dek. Print.

Надійшла (received) 28.01.2016

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Мищенко Марина Миколаївна – кандидат філософських наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри етики, естетики та історії культури; тел.: (057) 707-68-73; e-mail: vykladach.ukr@gmail.com

Мищенко Марина Николаевна – кандидат философских наук, доцент, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», доцент кафедры этики, эстетики и истории культуры; тел.: (057) 707-68-73; e-mail: vykladach.ukr@gmail.com

Mishchenko Maryna – Candidate of Science (Ph. D.) in Philosophy, Docent, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Associate Professor of the Department of Ethics, Aesthetics and History of Culture, tel.: (057) 707-68-73; e-mail: vykladach.ukr@gmail.com.